

elk voor zich trachtten de hegemonie over de gelovigen te vestigen' (70). De strijd brandde los na 1853, toen de alliantie met de liberalen het herstel van hiërarchie had gebracht. Voor de geestelijkheid kwam het vanaf dit moment erop aan de kerk te zuiveren van lekeninvloeden en een centraal gezag te vestigen. Daarbij stuitte de clerus op de leken-'heren', de traditionele machtshebbers en de eigenlijke dragers van het papothorbeckianisme. De verdienste van dit artikel ligt onder meer hierin dat de auteur ingaat op een belangrijk, maar nog altijd duister vraagstuk: het hoe en waarom van de politieke verrechtiging onder de katholieken tijdens de jaren zestig van de vorige eeuw. De machtsstrijd tussen de oude lekenelite en de nieuwe cléricale elite wordt goed beschreven door Van der Laarse, maar er blijven natuurlijk nog veel vragen onbeantwoord. Zoals die naar de representativiteit — een vraag die overigens voor de gehele bundel geldt — van de Delftse ontwikkeling. Was Delft immers niet tegen het einde van de achttiende eeuw 'een particularistisch eiland, dat vrijwel op eigen houtje geregeerd werd door enkele voornamelijk leken' (73)? Het weerhoudt Van der Laarse er in ieder geval niet van naar het nationale niveau toe te generaliseren door de verzuiling voor te stellen, niet als 'de kwantitatieve groei en uitbouw van het katholieke organisatie'wezen', maar als 'een ingrijpende machtsverschuiving binnen de eigen gelederen' (101). De vraag is evenwel of die strijd tussen clerus en leken overal in Nederland even hevig als in Delft is geweest.

Problematisch is ook de constatering van de auteur dat rond 1870 in Delft de basis voor de katholieke verzuiling reeds gelegd is, dat wil zeggen voordat de door de industrialisatie bewerkte sociale problematiek reële betekenis kreeg. De continuïteit tussen de ontwikkelingen in de jaren zestig en de organisatie'boom' van de jaren negentig is discutabel. Het vroege moment waarop Van der Laarse de katholieke verzuiling in Delft laat beginnen roept bovendien vragen naar zijn nergens geëxpliciteerde verzuilingsconcept op.

Resumerend: *'Broeders sluit U aan'* is een interessante kaleidoscoop van lokaal verzuilingsonderzoek, maar degene die deze heterogene onderzoeksresultaten tot een synthese moet omsmeden, valt niet te benijden.

H. Righart

K. E. Sluyterman, *Ondernemen in sigaren. Analyse van bedrijfsbeleid in vijf Nederlandse sigarenfabrieken in de perioden 1856-1865 en 1925-1934* (Dissertatie Tilburg 1984, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LVIII; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1984, xxxvii + 319 blz., f45,-, ISBN 90 70641 07 0).

Dit Tilburgs proefschrift verscheen tevens als deel LVIII in de reeks 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland'. Hoewel twee van de vijf besproken sigarenfabrieken buiten Noord-Brabant lagen, met name in de stad Utrecht en in Veenendaal, is de verschijning in genoemde reeks te rechtvaardigen en zijn wij in ieder geval verzekerd van een uiterlijk welverzorgd boek. Het doet daarmee recht aan de inhoud van dit werk. Deze studie van mevrouw Sluyterman bezit een goede probleemstelling, is overzichtelijk opgezet, helder geschreven en mondt uit in stevige conclusies. Wie hierna wil schrijven over historische aspecten van het ondernemersgedrag in een andere bedrijfstak dan de sigarenindustrie, doet goed dit werk vooraf te raadplegen voor de opzet en mogelijkheden tot vergelijking. Alleen zo kunnen wij geleidelijk dieper doordringen in de ontwikkeling van het ondernemersgedrag in Nederland vanaf omstreeks 1850.

Het beschreven onderzoek is geconcentreerd op twee perioden van tien jaar: 1856-1865 als jaren van ontplooiing der sigarenindustrie, 1925-1934 als overgangsfase van handmatige naar gemechaniseerde produktie. Deze periodisering werd opgedrongen door het beschikbare bronnenmateriaal. Dit is natuurlijk een probleem. Te erkennen valt dat de vijf onderzochte bedrijven voldoende vergelijkbaar zijn; de auteur heeft een indrukwekkende hoeveelheid werk verzet om de kwantitatieve gegevens in een vergelijkbare vorm te gieten (vergelijk bijlagen V-XIV). Maar zijn de onderzochte vijf bedrijven ook voldoende representatief voor de gehele bedrijfstak? Sluyterman laat het antwoord hierop impliciet. Hoofdstuk I bevat een kenschets van de gehele bedrijfstak en de vijf nader besproken bedrijven, te weten Boex-Hoefnagels te Eindhoven, Ribbius Peletier te Utrecht, Van Schuppen te Veenendaal, Van Susante te Boxtel en Wintermans te Duizel. Deze vijf hadden omstreeks 1860 een personeelsbestand van ruim 610 op een totaal voor de bedrijfstak van 4500, dat is 13,5%. Op grond van de gegeven cijfers valt aan te nemen dat het aandeel in de produktie van de vijf ongeveer van dezelfde orde zal zijn geweest. Voor Boex-Hoefnagels en Ribbius Peletier ontbreken gegevens rond 1930, maar de overige drie hebben dan een personeelsbezetting van 271 op een totaal van ruim 25.000 voor de bedrijfstak en hun aandeel in de nationale omzet van sigaren belooft dan iets meer dan één procent. De twee andere bedrijven zullen het cijfer niet aanmerkelijk verhoogd hebben. Deze relatieve cijfers, met enige moeite uit dit boek vergaard, wijzen op een bescheiden betekenis van de vijf bedrijven voor de gehele bedrijfstak. Of het ondernemen van deze representatief is, valt daarom alleen aan te nemen indien men een dergelijke steekproef voldoende groot acht. Ik ben daartoe wel geneigd, met steeds het tentatieve karakter voor ogen, wanneer ik de uitkomsten plaats tegen onze kennis van het Nederlands ondernemerschap in het algemeen. Het is jammer dat de auteur zelf aan het slot van het boek dit reliëf niet aanbrengt. Dan zou ook het bijzondere van haar bijdrage beter tot zijn recht zijn gekomen.

Na het al genoemde eerste hoofdstuk volgen capita over de organisatie der produktie, grondstoffenvoorziening, de faktor arbeid, produktie en afzet, financiering en ten slotte het bedrijfsresultaat. Interessant en beantwoordend aan de Engelse situatie is in de eerste periode het zwaartepunt op de produktiekant (fabrikage en inkoop). Ook hier treffen weer de karaktertrekken van het familiebedrijf met zijn allengs versmallende basis voor interne financiering. Met het beeld van een snel voortschrijdende mechanisatie voor ogen stelt de sigarennijverheid teleur. In de negentiende eeuw overschrijdt de mechanisatie het experimenteel stadium niet. Aan het eind van de jaren twintig van deze eeuw komt het tot ruime toepassing van sigarenmachines. In feite is er in de werkwijze van deze ondernemers een hoge mate van continuïteit. Het bedrijfsbeleid vertoont meest het karakter van empirie. Gaat het om een vernieuwende functie, dan treffen wij die vooral bij Peletier aan en in iets mindere mate bij Van Schuppen. Het opent ons de ogen voor het vele traditionele in het ondernemen; de innoverende ondernemer was in een tijd van modernisering toch een uitzondering. Dit geldt zeker niet alleen voor de sigarenindustrie. Het zal van belang zijn in komende studies lijnen te trekken naar andere vernieuwers maar ook de verbinding van de traditionele elementen na te streven. Aldus kunnen wij meer zicht krijgen op de verhouding van innovatie en traditie in het bedrijfsleven in zijn totaal. Als bouwsteen kan deze studie daartoe goede diensten bewijzen.

Het betekent uiteraard niet dat de vele details in dit boek zonder betekenis zouden zijn. Mevrouw Sluyterman benadert nuchter en effectief de discussie over de theoretische

aspecten van het ondernemerschap en brengt vervolgens de ondernemers tot leven, zoals Ribbius Peletier die in zijn zaak opging (tweede helft negentiende eeuw) en A. W. Boex wiens interesse eigenlijk meer in het bankwezen lag, daarin sneuvelde en vervolgens naar Amerika vertrok, waar hij nog een loopbaan als stadsclerk, vrederechter en notaris had. Bijzonder welkom zijn de details over de financiering der vijf bedrijven omdat zij licht werpen op de merkwaardige verhoudingen in het Nederlandse bankwezen in de tweede helft der negentiende eeuw. Voor het geheel van de bedrijfstak zijn de talrijke illustraties behulpzaam ook tot een aanschouwelijke voorstelling te komen.

Joh. de Vries

W. F. J. Mörzer Bruyns, ed., *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke Uszee 1878. De dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé* (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging LXXXIV + LXXXV; Zutphen: De Walburg Pers, 1985, 368 blz., f95,-, ISBN 90 6011 438 8).

In de loop van de negentiende eeuw kwam het noordpoolgebied op in de belangstelling van ontdekkingsreizigers, geografen en wetenschappelijke onderzoekers. Vooral vanuit Groot-Brittannië met haar dubbele traditie van arctische exploratie en amateuristische avontuurszucht werden reizen ondernomen, maar ook landen als Noorwegen, Zweden, Duitsland en Oostenrijk ontplooiden initiatieven. Gedreven door zowel het door buitenlanders terugvinden van Willem Barents 'Behouden Huis' op Nova Zembla als het toenemend sociaal-darwinistisch geestesklimaat, waarin nationale eer en eerezucht steeds zwaarder wogen, wenste een kleine groep Nederlanders aan te knopen bij de glorierijke tradities van de Gouden Eeuw door deel te nemen aan deze nieuwe poolvaart. In 1877 richtten zij het Comité voor de Ijszeevaart op, dat zich na een teleurstellende publieke geldinzameling tevreden moest stellen met de aanbouw van een kleine schoener; voor de zo noodzakelijke stoomboot schoten de fondsen ten enen male tekort. Sommigen zagen hierin geen bezwaar: zij beschouwden de arctische zeilvaart als een kweekschool voor de verbetering van de morele en fysieke kwaliteiten van de Nederlandse zeemansstand. Een vinnige tegenstander van dit idee wees erop, dat het aanzienlijk goedkoper zijn zou de lijdende voorwerpen van dit experiment 's winters in een leuke boot de Zuiderzee op te sturen om daar hun ontberingen te ondergaan.

Vanaf 1878 maakte de uiteraard Willem Barents gedoopte schoener gedurende zeven achtereenvolgende seizoenen even zovele reizen naar het Noorden. In eerste instantie was het voornaamste doel het plaatsen van gedenkstenen op prominente door Nederlanders ontdekte en genoemde punten, maar al spoedig kwam de nadruk te liggen op oceanografisch en meteorologisch onderzoek in samenwerking met het KNMI. Daar het publiek dit wetenschappelijk werk oninteressant vond en noch de staat noch de Koninklijke Marine bereid was de financiering ervan over te nemen, was de ijszeevaart een kort leven beschoren. Mede door onvoldoende planning en uitvoering der laatste reizen liet ook de kwaliteit der waarnemingen steeds meer te wensen over.

In zijn inleiding verklaart Mörzer Bruyns veel te bescheiden, dat zijn werk vooral een geannoteerde uitgave is van twee dagboeken geschreven tijdens de eerste reis van de Willem Barents. Hij geeft een breed opgezet historisch verslag van deze uiteindelijk nogal curieuze episode, dat ruim één derde deel van het werk beslaat. Met behulp ook